

A pedagógia új rendszere címszavakban: reflexiók Zsolnai József könyvére

Orosz Sándor
Veszprémi Egyetem, Tanárképző Kar

1) Szokatlanul nagy vállalkozás eredményeit vehette kézbe az olvasó 1996. decemberében: egy szerzőnek, *Zsolnai Józsefnek* két rendszerező munkáját együtt adta ki a Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. Az egyik: Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba. Vázlatok a pedagógia filozófiai és társadalomtani vonatkozásainak megragadásához (Budapest, 1996. 142 o.). A másik az alábbiakban bemutatandó munka.

Szervesen összefüggő két műről van szó. A „Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba” utószavában maga a szerző írja: „Amennyiben a Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba című munka horizonttágításra vállalkozott (a vázlatosságot is vállalva), ... A pedagógia új rendszere a pedagógia világát és valóságát részletezve, analizálva, szinte a teljességre törekedve térképezi föl ...” (Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba. 140. o.)

Sőt: ha ezen utószóban a szerző további terveire tett utalását is figyelembe vesszük („... néhány horizonttágító elméleti munka után rövidesen eljut a *pedagógiai praxis viszonylag teljességre törekvő leírásához* is” – ugyanott), még inkább elámul az olvasó a szerző tudományelméleti, tudományrendszerezéstani vállalkozásának ivén.

2) Elégé közismert a szerző elégedetlensége a pedagógia tudomány-jellegével, tudomány-értékével; például az 1976-ban megjelent, az Anyanyelvi kísérlet a kommunikációkutatás eredményei alapján (1971–1975) című munkájában (az „ezüstszürke” néven emlegetett kutatási beszámoló kötetben) olvasható: „A hazai neveléstudományi kutatások hosszú ideig tartó koordinálatlansága, a pedagógiai kísérletezés parttalansága, ... kutatásmetodikai és mérésmetodikai megalapozatlansága nehéz helyzet elé állította azokat, akik ... kísérleti koncepció kidolgozására ... vállalkoztak.” (15. o.)

Az elégedetlenség mellett a pedagógiai tudományos ismeretek rendszeres „építése” iránti igényének is minduntalan hangot adott; ugyan ebben a korai munkájában olvasható: „...aki egy alrendszer vagy egy részrendszer kutat, megnyugtatóan csak úgy végezheti munkáját, hogy az egészben gondolkodik, koncepciója értelmezéséhez szükséges mértékben mintegy hipotetikusan megkonstruálja azt a modellvariánst (egy lehetséges és majdan működő *totalis rendszert*), amelyben törekvése megvalósulhat.” (U.ott, 16. o.) A szerző pedagógiával szembeni elégedetlensége a pedagógia tudomány voltának kétségbe vonásáig jutott (*Zsolnai és Zsolnai*, 1987), azzal érvelvén, hogy a pedagógia ismeretrendszere nem felel meg a tudományosság kritériumainak. Természetesen heves vitákat váltott ki ezzel az álláspontjával.

Egyik vitatkozó partnere, *Csapó Benő* a tagadás helyett más problémaközelítést ajánl: „Nem az a kérdés, hogy a létező pedagógiában mennyi a tudomány, hanem az, hogy a tudományosan létező ismeretek között mennyi az, amit pedagógiaként (is) körülhatárolhatunk.” (*Csapó*, 1992. 13. o.)

A pedagógia új rendszere címszavakban című művében *Zsolnai* a mintegy két évtizeddel korábban maga igényelte „totális rendszer”-t kívánja felvázolni, s e törekvésének elvi alapja erős rokonságot mutat *Csapó Benő* idézett álláspontjával, amikor a számba jöhető összes tudományterületen felhalmozott tudásban, vagyis – *Schranz Andrásnak*, A tudomány térképe (1995) szerkesztőjének szavaival – „a tudomány egészének rendszerező áttekintése” útján kereste azt, ami „pedagógiai”, azaz a „pedagogikum”-ot.

3) Szinte zavarba ejtően közhelyes dolog manapság a tudományos ismeretek „robbanásszerű”, „exponenciális” növekedéséről beszélni; csupán hivatkozásképp említjük itt a közelmúlt évtized sokasodó tudományelméleti, tudományrendszerezési törekvésének indoklásául. A tudományos ismeretek hihetetlenül gyors gyarapodásával és a tudományok differenciálódásával párhuzamosan a tudománytan olyan integratív tipológia kialakítását célozza, amely viszonylag könnyen áttekinthető, mégis „belefér” a differenciált tudományok mindegyike. Ismeretesek egyszerű, könnyen „kezelhető” funkcionális felosztások, mint: alaptudomány(ok) – alkalmazott tudomány(ok); a tudományok tárgyában kimutatható közös vonáso(ko)n alapuló felosztások, mint pl. természettudományok – társadalomtudományok, vagy: anyagtudományok, élettudományok, társadalomtudományok, avagy az *Academia Europea* testületében kialakított rendszer, ahol 3 csoportba (group A: humanities and social sciences, group B: physical and mathematical sciences, group C: biological and medical sciences) 34 tudomány soroltatik be. Ismeretesek a kutatásban alkalmazott módszerek szerinti felosztások (kísérleti és nem-kísérletes; leíró, magyarázó, normatív és stratégiai, technológiai tudományok). Lehetséges a tudományok által tanulmányozott valóságzférában érvényesülő „mozgásformák” alapján történő osztályozás; ide tartozónak tekinthető a manapság egyre általánosabbá váló, a tudományok négy csoportját megkülönböztető felosztás (anyagtudományok, élettudományok, viselkedéstudományok, kognitív tudományok).

De egyik csoportosítás, rendszerezési próbálkozás sem teljes és nem „tisztá”; ezt jelzik az elnevezések is: a többes számú tudománynevek, ill. az „és”-sel kapcsolt elnevezések tetemes mennyisége. – A teljesség irányába mutató jelentős lépés az UNESCO 1973-ban publikált javaslata a tudományok elnevezésére és rendszerezésére (*International Standard Nomenclature for Fields of Science and Technology*), megalkotván a „tudomány fáját” (*Zsolnai* is közli könyve 21. oldalán), amelyen 24 főág, 221 ág és 1995 alág található, s ilyen módon a tudományok teljes számbavételének igénye mellett a tudományok hierarchikus tagolódását is jelzi. S mégsem teljes; a pedagógia például mindössze 3 ággal és 15 alággal szerepel. – „A tudományok fejlődése felborította a hagyományosan kialakult rendet, megkülönböztethetlenné tett hagyományosan különböző diszciplínákat, a technika fejlődése pedig egyben szükségletlenné tette a merev hierarchiát.” (*Csapó*, 1992. 11. o.) – *Csapó* e meglátásával nagymértékben egyet lehet értenünk.

4) E rövid helyzetkép csupán annak jelzésére szolgáljon, hogy szinte megoldhatatlan feladatba fog az, aki akár egyetlen tudományterületen is a teljes tudás feltárását a rendre-remtés szándékával vállalja fel.

Mi motiválhatja erre a szerzőt? – Az Előszóban olvashatjuk: „Izgat a pedagógia jövője: tudománnyá – de legalább professzionális szakmai stúdiummá válásának esélye, gyakorlatot orientáló, alakító szerepének tisztázása.” (5. o.) – „...meggyőződésünké vált, hogy a jó szándékú, a pedagógus szakmáért felelősséget érző 150 ezer főnyi pedagógusság azért nem tud minőségi értelemben jobban teljesíteni s a pedagógia világában professzionális módon eligazodni, mert szűkös az a pedagógiai tudás – mind szélességét, mind mélységét illetően –, amelyet a hivatásos pedagógiai kutatók számukra fölkínálnak.” (9. o.)

S mit is vállal? – „... könyvünk *a pedagógia világának teljességét ostromolja* (kiemelés: O.S.) a tudományrendszerezés-tan, illetve szemléletmód jegyében, mégpedig olyképpen, hogy kisebb-nagyobb címszavakban kísérli meg bemutatni a pedagógia művelt és művelendő diszciplínáit, tudásterületeit.” (8–9. o.)

5) A megvalósításról előzetesen annyit jegyünk meg, hogy rendkívül alapos és igényes.

a) Először kifejti azokat az elméleti ismereteiket, amelyeket a pedagógiai tudás részletes számbavételében és rendszerezésében alapként használ. Az I. fejezet: „A pedagógia mint ismeretrendszer előzetes jellemzése”; olyan kérdéseket tárgyal, mint a pedagógiai tudás jellegzetessége (megkülönböztetve a funkció szerint szubsztantív, stratégiai, „illetve” normatív, teleologikus és diagnosztikus tudást), a pedagógia tárgya és funkciója, a pedagógia tudomány jellege, a hazai pedagógia jellemzése a „tematizáció és diszciplinárizálódás” szerint. Fejtegetéseinek teljes logikai, filozófiai ívét nincs módunk bemutatni, idézzük viszont a pedagógiának mint tudománynak a szerző által adott definícióját: „Összefoglalva: a pedagógia komplex, gyakorlati jellegű integrált multidiszciplína, melyet ontológiai, episztemológiai, funkcionális és egyéb dimenziók következetes figyelembevétele mellett érthetünk csak meg olyképpen, hogy teljesítményének értékeléséhez egy külön *metapedagógiai* megismerő apparátust is működtetünk, a rendszerszemléleti és a kommunikációs episztemológiai tudás adaptálásával.” (17. o.)

b) „A tudományrendszerezés-tan irányzatai és a pedagógia új rendszere” című II. fejezet a rendszerezés elveit, tevékenységeit, a pedagógiai tudás diszciplinárizálódásának folyamatát és háttérösszefüggéseit, a „diszciplinánév-adás, a diszciplinánévkezelés során alkalmazott lexikográfiai megfontolásokat” mutatja be.

Itt sem végezhetünk részletes elemzést-ismertetést, de egy idézettel jelezhetjük, hogy milyen alapon került be a szerző maga által kisenciklopédiának nevezett műbe a rendkívül nagyszámú diszciplína: „Kiinduló föltevésünk, hogy a pedagógiának mint ismeretrendszernek a legkülönbözőbb tudományokkal mutathatók ki a kapcsolatai. Ha más elvi alapon nem, akkor annak a ténynek a jegyében, hogy a pedagógia világában és valóságában minden lehetséges ismeretterület, illetve diszciplína valamely szinten, valamely életkorban *tanulási témává* tehető. Ha pedig „valami” tanulási téma, s azt valaki tanulja, és valaki kompetens vagy kompe-

tensnek vélt személy abban segít, pedagógiai alapviszonyról van szó, amely függetlenül attól, hogy milyen eredménnyel realizálódik, pedagógiai tapasztalatszerzést, pedagógiai tudásbővülést eredményez.” (24. o.) – Kissé tágasnak tűnik ez a kapu, amelyen át az ismeretek bebocsáttatnak a „pedagógia világába és valóságába”; természetesen a szerző is alkalmaz „szűrőket”: „A pontos leírás érdekében újabb és újabb kiegészítő és segítő kategóriákat, tudásterületeket kell igénybe vennünk ahhoz, hogy a pedagógiai tudásrendezés, illetve rendszerezés során feltáruljon számunkra a pedagógiai világ és valóság létezése, megismerése és a keletkezett pedagógiai tudás összefüggéseinek típusossága. Ehhez az alábbi tudásrendező elvek tisztázása szükséges: identifikáció, dimenzionalitás, aspektualitás.” (24. o.) – Értelmezi is ezeket az elveket.

- c) Elégé közismert a szerző „fogalomalkotó képessége” és „névadó kedve”. Nem érdektelen ezért annak jelzése, hogy ez sem ösztönös vagy emocionális vagy más esetleges alapon történik: „Magunk a diszciplina-névadások, megnevezések során az alábbiakra leszünk tekintettel: a) az idegen eredetű diszciplínaneveket meghagyjuk; ahol lehetséges, a magyar megfelelőjét feltüntetjük; b) a hiányzó ismeretterületek, problémakörök jelölésére – ahol csak lehetséges – a magyar szóteremtés kelléktárából válogatunk, de emellett élünk (főleg a komikus, rossz konnotációjú megnevezések nyilvánvalósága esetén) idegen nyelvű szóalakokkal is; c) a magyar megnevezések esetében az összetétel előtagjához (például iskola, oktatás, tanuló) a következő utótagokat illesztjük: tan (→tanulástan), ismeret (→tanulóismeret), tudomány (→oktatástudomány), elmélet (→nevelélmélet), pedagógia (→íráspedagógia), kutatás (→oktatáskutatás).” (37. o.)

És ezek után sorra-rendre értelmezi ezen utótagokat.

6) Mindezen előzmények után, a III. fejezetben következik a „pedagógia új rendszerének részletező leírása” (39–233. o.). Ez maga a „kisenciklopédia”.

Először a „leírás típusainak, modelljeinek jellemzését” adja, majd a „pedagógiai tudás tagolódásában szerepet játszó reflexiós jellegű „tudásgócósodások” rövid jellemzése következik.

Ezekből kiderül, hogy – a szerző logikája szerint – „három, egymástól jól elkülöníthető, reflexiós jellegű tudásterület bontakoztatható ki.” (42. o.) Mégpedig: (a) pedagógiai szubsztantológia, (b) pedagógiai alkalmazástan, (c) pedagógiai tudáskörnyezettan. (U. o.) – Rövid jellemzésük: „...a pedagógiai szubsztantológia a különböző pedagógiai alaptanok művelése révén feltáruló tudás számbavétele és előkészítése avégett, hogy a pedagógiai know-how-k (a pedagógia világában mit hogyan csináljunk hitelesen) elvi alapjait tisztázhassuk.” (42. o.) – Az ide tartozó diszciplínákat az egyszerűség kedvéért nevezhetjük *pedagógiai alaptanoknak*. (A szerző is gyakran nevezi így őket.) – A pedagógiai alkalmazástan „arra keresi elsődlegesen a választ, hogy a megértett pedagógiai világ és valóság miféle tudásterületek mozgósításával tökéletesíthető (43. o.). Ez a „tökéletesítés” sokféle tudomány ismereteinek mozgósítását kívánja meg, ezért ez a terület jelölhető (egyszerűsítéssel) az *interdiszciplináris pedagógiák* névvel. A pedagógiai tudáskörnyezettan értelmzése itt funkcionális közelítésben található: „A pedagógiai tudáskörnye-

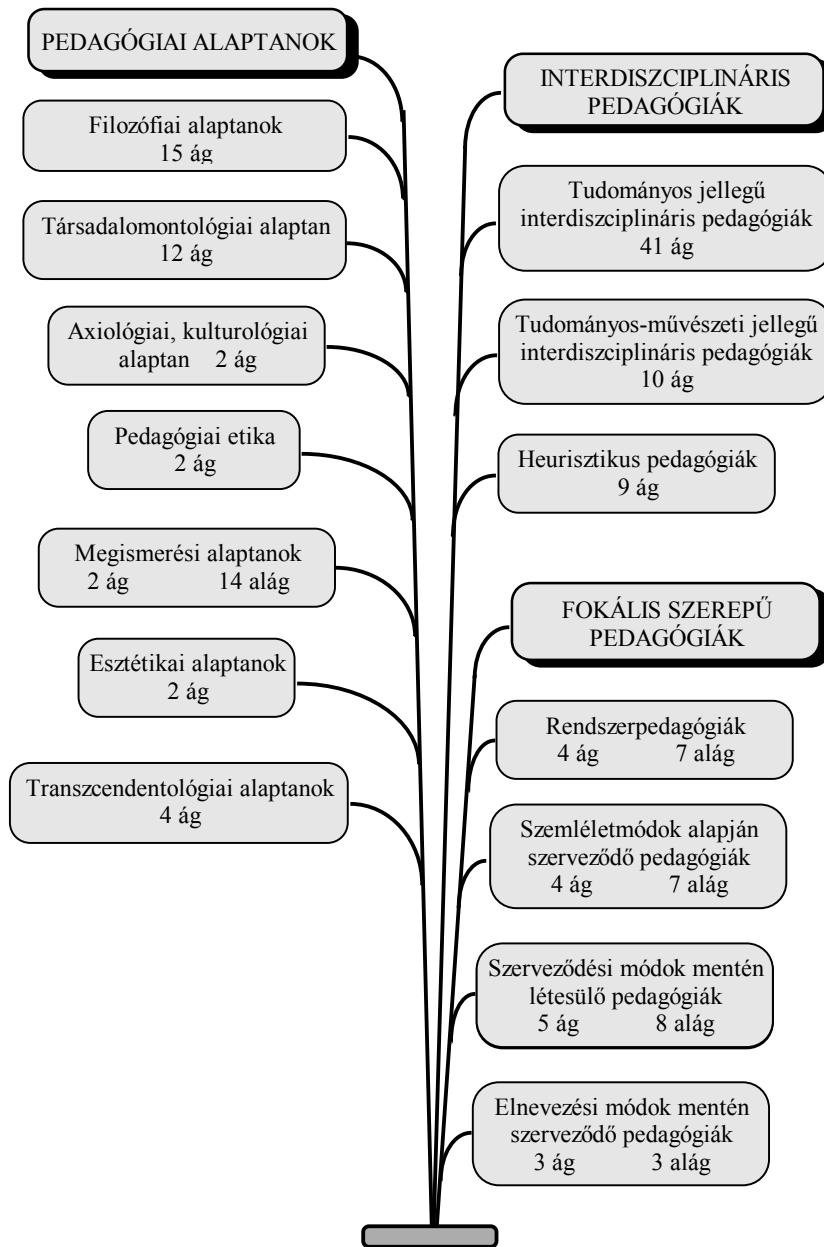
zetta funkciója abban jelölhető meg, hogy a legkülönbözőbb, lezártnak tekintett, intézményesült ..., vagy forrongásban lévő, most formálódó ..., valamint ... elfelejtettnek tekintett diszciplínák, diszciplínakezdemények ... miként mutatnak hajlandóságot az interdiszciplinárizálódásra, a pedagógia multidiszciplináris épületén tatóngó lyukak betömésére, a pedagógiai tudásvilág heurisztikus érzékenyítésére.” (43. o.) – Azonosítása azonban majd csak e terület részletes kifejtésekor lesz pontosabb: „Ahhoz, hogy a pedagógiai tudás mint stratégiai tudás a szakmában működhessen, olyan ... háttértudást is fel kell tételeznünk, amely hitelesen ... van jelen ... a pedagógusnak, oktatáspolitikusnak, oktatásirányítónak mint szakembernek a képességeiben, attitűdjeiben. Az ilyen típusú pedagógiai tudást *fokális* (fókuszban, „gyűjtőpontban” lévő) *tudásnak* tekintjük, függetlenül attól, hogy az adott tudás eredetileg mely diszciplína területéről került a pedagógiának ... a világába.” (164. o.)

7) Természetesen a diszciplínák részletes ismertetésére itt nem kerülhet sor. Egyszerű bemutatásukhoz azonban mintát ad az UNESCO korábban említett „tudomány fája”. Az áttekintés megkönnyítése érdekében megrajzoltuk a *Zsolnai*-féle rendszer alapján a „pedagógia tudomány-fáját”, a hármastörzsen elhelyezkedő $7+3+4=14$ főággal, ezeken feltüntetve (csak számszerűen) a 125 ágat és a 38 alágat. – Íme a „fa”!

8) A „Támpontok a könyv használatához” című bevezető részben olvasható: „E munka műfajilag az enciklopédia, a lexikon, a szótár, a szójegyzék szerepét hivatott betölteni ...” (6. o.)

Az enciklopédiáról szóltunk eddig. Szótár és szójegyzékként a Függelék I. („Tudományközi kapcsolatok”, 235–362. o.), a Függelék II. („Alapozó szerepű kategóriák”, 363–365. o.), a Függelék III. („Minta, illetve megoldási kísérlet a pedagógia ismerethatárának alapozásában szerepet játszó kategóriák kidolgozásához”, 366–367. o.) és a Tárgymutató (369–387. o.) kezelhető.

- a) E „szótár” és „szójegyzék” az egész mű terjedelmének mintegy 40%-át teszi ki, vagyis „súlya van”, mennyiségét és tartalmát tekintve egyaránt.
- b) Nagyon tudatosan rendezett anyag ez. A Tudományközi kapcsolatok táblázatába fölvetett tudományterületek kiválasztásában „... egyetlen elv vezérelt bennünket: a viszonylagos teljességre törekvés.” (235. o.) Ennek jegyében nemcsak az elismert diszciplínák kerültek jegyzékbe, hanem „... diszciplínakezdeményeket éppúgy fölvetünk a vizsgálandó témák csoportjába, mint az MTA által tudományként el nem ismert, sőt áltudományként kezelt területeket.” (235. o.) – A „beemelés” kritériumaként (a korábban a könyv 24. oldaláról idézetthez nagyon hasonlóan) ezt jelöli meg: „... tényként vesszük tudomásul, hogy a hivatkozott tudásterületek is valamely pedagógiai közegben tanulási témaként szerepet kaphatnak, ... mintát adhatnak a pedagógiának önnön megértéséhez, metaszempontú felülvizsgálatához; ötleteket adhatnak – heurisztikus érvénnyel – stratégiáinak kimunkálásához.” (235. o.) – Új gondolat a „minta az önreflexióhoz”.

A pedagógia „tudomány-fája”

c) Az elrendezés „a pedagógiának és tudáskörnyezetének kapcsolatait” úgy kísérli meg figyelembe venni, hogy a jegyzék számszerűen is kifejezze a „lehetséges találkozási pontokat, a feltételezhető témagócosodásokat”, s feltáruljon az is, hogy „hány tudásterület 'kínálja' önmagát az általános műveltség, a szakműveltség gazdagításához, vagy például a metapedagógiai szemléletmód következetes vállalásához, a pedagógiai nevezéktani teendők szakszerű kézbeviteléhez.” (235. o.) – Vagyis: a teljességre törekvés („egyetlen”) elve több szempont érvényesítésével valósul meg.

ca) A „feltételezhető témagócosodások” keresése.

E sorok írója jó két évtizeddel ezelőtt (a tantárgyi ismeretek integrálási lehetőségeit keresve) egy mátrix segítségével 16 diszciplína közös területeit vizsgálva 256, elméletileg lehetséges „ismeretgócot”, kapcsolatot vett számba, így van valamelyes sejtése „érintkezési pontok” sokaságáról. Mégis revelációként hatott az itt feltárt „találkozások” rendkívül nagy száma: a táblázat 62 tudománycsoport 900-nál több ágát és alágát veszi számba és regisztrálja mindegyikről, hogy a felvett 12 pedagógiai problémacsoport közül melyik vizsgálatában vagy megoldásában nyújthat segítséget és szolgálhat mintával. Ilyen módon mintegy 3 ezer „találkozási pontot”, „feltételezhető témagócosodást” jelöl ki. – Gondoljunk csak bele: ezek mindegyike – elvileg – kutatási témául is szolgálhat!

d) A „pedagógiai nevezéktani teendők szakszerű kézbevitelét” illetően a „Tárgymutató” önmagában is, a mű egésze pedig különösen sok adalékkal szolgál.

Új problémák megfogalmazása, új fogalmak definiálása, újszerű ismeretrendezés szükségszerűen hozza magával új terminusok alkotását. A könyv bővelkedik ilyenekben. – Az 5.c pontban már idéztük a szerző szóhasználatra, szóalkotásra vonatkozóan megfogalmazott elveit. Lássunk néhány módot és példát „nevezéktani gyakorlatából”!

Idegen (főleg latin) *eredetű szavakból* az eredeti nyelv szabályai szerint képzett szavak használata, például folyamat-fogalmat jelölő szóból eredményt jelölő, egyedi vagy gyűjtőnév alkotása: kommunikáció (közlés, részesítés) → kommunikátum (közlemény; mindaz, amit közölnek); egy tudományterület nevéből az adott tudományterületen vizsgált probléma vagy az adott területen kidolgozott összes ismeret megnevezésére szolgáló szó képzése, pl. teleológia → teleologikum, axiológia → axiologikum, ontológia → ontologikum, metodológia → metodologikum stb. – Ezek a latin nyelv „szellemének” megfelelő, igen jó jelentéstömörítő eljárások; ezek az -um végű szavak többnyire nem is főnevek, hanem a jelzett szavak nemével való egyeztetésre alkalmas, háromvégződésű ige-nevek semleges nemű, azaz minden konkrét (nemmel is rendelkező) dologtól elvonatkoztató, absztrakt – általánost kifejező alakjai. Ilyen névalkotást a filozófia hagyományosan alkalmaz, az újabbkori filozófia pedig egyenesen „termeli” őket. A pedagógia kevésbé élt vele: alkalmazásának lehetőségét *Zsolnai* nemcsak az elvi lehetőség szintjén, hanem a saját névalkotó gyakorlatával is mutatja. – Ezek egy (nagyobb) része igen találó, egy kisebb része olyan „kényszerképződmény”, amely a jelzett fogalom általánosabb használata esetén bizonyára változik, találóbbal helyettesítődik.

Esetenként jó, de nem mindig szerencsés a *magyar+idegen szóból* összetett fogalomjelölés. Nagyon kifejező például a „diszciplínakezdemény”, de nem szerencsés, noha fogalmi jelentését tekintve világosnak tűnik az „értékpozitív”, „értéknegatív”. Szövegkörnyezettől függően általában egyértelmű, esetenként viszont bizonytalan: jelentheti az értékek iránti pozitív – negatív beállítódást, de jelölheti valamely dolog minősítésének eredményét is („értékét tekintve pozitív – negatív”); grammatikai jellegét tekintve viszont mindenképpen „magyaridegen”.

Magyar szavakból alkotott sok sikeres képződménnyel találkozunk; például nagyon jól tömörítő a „témagócosodás”, kifejező a „tudáskörnyezet”; elfogadható, de már némi averziót kiváltó az „eredményfelelősség”, a „teljesítménylehetőség”, és nagyon nem szerencsések az effélék, mint „életvilágtan”, „részképességzavar”, mert esetenként az alkotóelemek jelölte fogalmak értelmezése (a denotátum) önmagában sem teljesen világos, összekapcsolva – egybekötve pedig még bizonytalanabb a jelentésük. – Ezek olyan valós problémák, amelyekkel nyilvánvalóan, s természetes, hogy küszködik a szerző. A fogalom-tisztázás küzdelmeit jelzik az olyan esetek is, ahol nem alkot terminust, hanem állandó (grammatikailag is határozottan állandósult) szókapcsolatot használ, mint például a „pedagógiai világ és valóság”. – Ez maga is megérne egy külön részletes elemzést, annak ellenére, hogy a szerző a Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba című könyvben külön fejezetet (II. fejezet, 11–26. o.) szentel neki.

9) E korántsem teljes ismertetésből is – hihetőleg – kitűnik, hogy *Zsolnai* e munkája nem „egy a pedagógia-elméleti munkákból”, hanem valóban sok újat, a „teljességet közelítő” nyújt, s erényei – problematikus pontjai (remélhetően) komoly vitát váltanak ki, ami hozzájárulhat sok nyitott, vitatható probléma tisztázásához. S ez elméleti munkák után kíváncsian várjuk a „legalább professzionális stúdiumot” jelentő gyakorlat leírását.

Olyan munka ez, amely a pedagógia-elmélet művelőit is próbára teszi; a gyakorló pedagógusok számára feltehetően nehezen feldolgozható: közérthetőbbé – gyakorlatibbá, olyanná célszerű formálni, hogy segítsen nekik a „pedagógia világában” professzionális módon eligazodni.

Irodalom

- Csapó Benő (1992): *Kognitív pedagógia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Schranz András (1995): *A tudomány térképe*. Keraban Kiadó, Budapest.
 Zsolnai József és Zsolnai László (1987): *Mi a baj a pedagógiával?* Budapest.
 Zsolnai József (1996): *Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba*. Nemzeti Tankönyvkiadó RT, Budapest.
 Zsolnai József (1996): *Vázlatok a pedagógia filozófiai és társadalomtani vonatkozásainak megadásához*. Nemzeti Tankönyvkiadó RT, Budapest.